

Абдувалиев Ибраим
К. ТЫНЫСТАНОВДУН ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ
Абдувалиев Ибрагим
ЛЕКСИКОГРАФИЯ К. ТЫНЫСТАНОВА
Abduvaliev Ibragim
K. TYNYSTANOV'S LEXICOGRAPHY

УДК 81-2.9.

Аннотация. Макалада К.Тыныстановдун колжазмаларын анын акталганына биротоло ишенгенден кийин гана, 1990-жылы КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүнө аңгелип тапшырганы жана ошол колжазмалар тууралуу сөз болот. Бир нече папкаларда сакталган эмгектер окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча жыйнаган материалдары. Окумуштуу кыргыз тилиндеги алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөрдүн бири болуп саналат. Мына ошол терминологиялык сөздүк түзүү тажрыйбасы менен ал кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноону баштаган. Сыртына “Кыргызча сөздүк” деп жазылган папкаларда ирети менен бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу, көп муундуу сөздөр жыйналып алфавит тартибине келтирилип тизилип жазылган. Колжазмалар китеп тартибине келтирилип, басмаканасы, жылы көрсөтүлүп аткарылган кол жазмасына караганда автор бул иштерди басмага даярдаган. Бирок жарыкка чыккан-чыкпаганы белгисиз, китеп болуп чыккан болсо да азыркыга чейин сакталган эмес.

Ачкыч сөздөр: колжазма, лексика, лексикография, сакталып жаткан, коомдук-саясий терминдер, сөздөр, бир муундуу сөздөр, көп муундуу сөздөр, канатуулар, чогултулган сөздөр, сөздүк.

Аннотация. В статье идет речь о том, почти полвека после смерти ученого его рукописные материалы были переданы его дочери в Рукописный отдел Института языка и литературы им. Ч.Айтматова УИА КР. Собранные в нескольких папках лексические материалы кыргызского языка гласят о том, что ученый занимался не только грамматикой кыргызского языка, также и его лексикой, лексикографией. Он является одним из авторов составленного терминологического словаря по общественно-политической терминологии кыргызского языка. Так, по опыту создания терминологического словаря, он и приступил к сборанию лексических материалов, слов “Кыргызскому словарю”. В папках, на обложках которых написанная тема “Кыргызча сөздүк”, им были написаны односложные, двусложные, трехсложные, многосложные слова кыргызского языка, которые приведены в алфавитный порядок. Судя тому, что некоторые папки были оформлены как книга с указанием города, издательства и т. п., автор их, собранных материалов подготовил к изданию. Однако они изданы или нет нам неизвестно.

Ключевые слова: рукопись, лексика, лексикография, сохраненный, общественно-политические термины, слова, односложные слова, многосложные слова, названия птиц, собранные слова, словарь.

Abstract: The article discusses the manuscripts of K. Tynystanov, which were delivered to the Manuscripts Department of the Ch. Aitmatov Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic in 1990, after his name was fully rehabilitated. The works preserved in several folders contain the scholar's collected materials on the lexicon and lexicography of the Kyrgyz language. He is considered one of the first compilers

of a terminological dictionary in Kyrgyz. With this experience, he began collecting the lexical fund of the Kyrgyz language. In the folders labeled "Kyrgyz Dictionary," words of one syllable, two syllables, three syllables, and polysyllabic words were systematically collected and arranged in alphabetical order. Judging by the manuscripts, which include book structure, publishing house, and year, the author had prepared them for publication. However, it remains unclear whether they were ever published; if they were, no copies have been preserved to this day.

Keywords: *manuscript, lexicon, lexicography, preservation, socio-political terms, words, monosyllabic words, polysyllabic words, idioms, collected words, dictionary.*

Касым Тыныстанов жаңы кыргыз жазуусунун алфавитин (реформаланган алфавитти) иштеп чыккандардын жана туңгуч гезитибиз Эркин Тоону (1924) чыгаргандардын бири болуп кыргыз тилинин үзгүлтүксүз иштеген жазма маданиятын түптөгөндөрдүн катарында эмгектенген. Ары акын, ары жазуучу, ары окумуштуу, ары мамлекеттик ишмер катары таанылган анын чыгармачылык ишмердигинин басымдуу бөлүгүн кыргыз тилин иликтеп, кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептерди жазган окумуштуулук жайы түзөт. Ал кыргыз тилинин грамматикасын, албетте элементардык, жазууну баштап, мектептер үчүн алгачкы окуу китептер, Кыргыз тилинин морфологиясы (1934) менен Кыргыз тилинин синтаксисин (1936) жазган. Грамматиканын бөлүмдөрү катары жазылган бул китептерине чейин эле Касым Тыныстанов кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшү, кыргыз тилиндеги сөз, сөздүн тутуму, сөздүн уюшулушу, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу бир нече китептерди жазган. Анын ошол китептери жогоруда көрсөтүлгөн эки китебинин, морфология менен синтаксисин жаралышына негиз болгон. Акыйкатында, К. Тыныстанов кыргыз тили боюнча алгачкы эмгектерин мектептер үчүн окуу китеп, окуу куралдар катары жазып, бирок ага чейин кыргыз тили жалпы элди оозеки түрдө гана тейлеп келгендиктен, кыргыз тилиндеги тыбыштар, сөздөр, сөздүн тутумундагы мүчөлөр, сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү тууралуу алгачкы билимдерди терең анализден өткөрүп, башкача айтканда, өзүнүн акыл-оюнда, оозеки деп айтсак туура болот, илимий изилдөөлөрдү аткарып, өз тыянактарынын негизинде жараткан.

Мына ошол өзүнүн жазгандарынан башка кандайдыр үлгү болорлук эмгек жана мисал аларлык китеп жок кезде жазылган анын грамматикалары мектеп окуучулары үчүн жазылганы менен кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштар, алардын бөлүнүштөрү, сөздөр, сөздөрдүн түзүлүшү, сөздөрдүн түркүмдөрү жана сүйлөм тууралуу теориялык билимдердин алгачкы көрүнүштөрүн баяндап берет. Касым Тыныстановдун кыргыз тилинин ар кайсы бөлүмдөрү боюнча теориялык материалдарды иштеп чыгып, алгачкы лингвистикалык терминдердин калыптынышына салым кошуп, тигил же бул объект боюнча жараткан эрежелери ушу кезге чейин маанисин жоготпой келет. Кыргыз тил илиминдеги фонетика, морфология, синтаксис бөлүмдөрүндө иштеп чыккан теориялык ойлорунун көпчүлүгү азыркы кезде да ошол бойдон колдонулат. Демек, окумуштуу кандайдыр таянар тоосу жок туруп кыргыз тил илиминдеги илимий тыянактарды билгичтик жана терең ойлонулгандык менен иштеп чыгып окуу китептерди жазып, кыргыз тил илимине башталыш чыйырды салган.

Бар болгону он-он беш эле жыл активдүү эмгектенген чыгармачылык аракетинен кыргыз тили жана кыргыз тил илими боюнча ат көтөргүс теориялык эмгектер жазылып калтырылган. Бирок дээрлик жарым кылым бою анын жараткандары пайдаланууга тыюу салынып, окумуштуунун ойлору, чыгарылган тыянактары кошумчаланып улантылбай келди. Касым Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын эмгектери пайдалануудан алынып

салынгандан кийин кыргыз тили боюнча китеп жазган авторлор таптакыр башка эмгек жаратууга аракеттенишкен. Акыйкатын айтыш керек, анын илимий табылгаларын пайдаланып жазуудан коркуп, башка элдердин тил боюнча теориялык жетишкендиктерине таянып иш кылышкан. Заман, репрессиялар ушунчалык коркуткан белем же, балким... кыргыз тилинин өзүнүн ички табиятынан туруп китеп жазуудан тайсалдашкан окумуштуулардын акыркылары ХХ кылымдын сексенинчи жылдарында эле Кыргыз ССРиндеги окутуу орус тилинде жүргөн мектептерге кыргыз тили окуу китептерин жазуу зарыл болуп калганда, атайын мамлекеттик ишсапар (командировка) менен Алматыга барып, коңшулардан китеп жазууну “үйрөнүп” келип, окутуу орус тилинде жүргөн мектептер үчүн кыргыз тили окуу китептерин жазышкан. Дагы эле болсо кыргыз тилинин ички табият өзгөчөлүктөрүнө ылайык кыргыз тили окуу китептеринин жазылышы ишке аша бербей, кыргыз тил илиминин башка тилдердин таасиринен биротоло арылгандыгына жетише албай келебиз.

ХХ кылымдын 80-90-жылдарына чейин эле Касым Тыныстановдун эмгектери, анын ичинде грамматикалары окурмандардын колуна тийе бербей, окумуштуунун кыргыз тилинин ички табиятынан туруп иштелип чыккан идеялары пайдаланылбай белгисиз бойдон калып келди. Азыр да К. Тыныстанов тууралуу бирдеме жазарда капсалаңдүү 1937-1938-жылдарды эстебей коё албайсың киши. Кайрат-күчү толуп, чыгармачылыгы гүлдөп турган кезинде ак жеринен кармалып, а дүйнө кеткен анын эмгектери менен ХХ кылымдын акыркы чейрегинде гана таанышууга мүмкүнчүлүк болду.

Кыргыз тилиндеги үндүү жана үнсүз тыбыштарды, сөздөрдүн түзүлүшүн (*өзүнүн термини менен айтканда сөз бүтүштөрүн*) өтө кылдат иликтеп, түрлөргө, топторго, бөлүктөргө ажыратып кыргыз тил илимин түптөөнүн чыйырын негиздеген. Кыргыз тилинин морфологиялык жана синтаксистик түзүлүштөрүнүн башатын иштеп чыгып, жымсал жөнөкөй тил менен, башкача айтканда, балдарга түшүнүктүү болгон стиль менен кыргыз тили боюнча, жогоруда айтканыбыздай, алгачкы окуу китептерди, кыргыз тилинин грамматикасынын морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн жазган.

Каардуу жылдардын күүсү (инерциясы) ушунчалык катуу болгон экен, Касым Тыныстанов өткөн кылымдын элүүнчү жылдарында эле акталган болгону менен, анын кыргыз тили боюнча атайын иштелип, бирок бүтпөй калган эмгектеринин колжазмаларын, өлгөндөн кийин акталганынын чын экенине биротоло ишенгенден кийин гана, КР Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө кызы алып келип, 1990-жылы тапшыргандыгын ошол папкалар кабыл алынгандагы атайын мөөр белгилери тастыктап турат. Ошентип, өрттөлбөй, жоготулбай сакталган кол жазмаларынын бир нечеси КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндө сакталуу.

Мына ошол кол жазмалары менен таанышканыбызда коомдук ишмер, жазуучу жана кыргыз тилинин грамматикасын биринчи болуп иштеп чыккан окумуштуу катары таанылган К. Тыныстановдун кыргыз тилинин лексикасы маселесине да алгачкы чыйырды салган жайы бар болуп отурат. Мындай эмгектеринин бири – коомдук-саясий терминдери менен ХХ кылымдын акыркы онжылдыктарында эле таанышкан болчубуз, ал эми өзү ат коюп жазгандай “кыргызча сөздүктөрү” менен таанышканыбызга акыркы эле бир нече онжылдыктардын жүзү болуп отурат.

Ошентип, азыр ушул чакан макала менен окумуштуунун кыргыз тилинин лексикологиясына чыйыр салган ишмердүүлүгү тууралуу сөз кылабыз. Репрессияга кабылып өмүрү кыйылбаганда морфология, синтаксис сыяктуу “Кыргыз тилинин

лексикологиясы” деп да китеп жазмак экен. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүндөгү мына ошол бир нече папкадагы материалдар менен таанышып чыккандан кийин К. Тыныстановдун кыргыз тилинин сөздүк корун жыйноонун, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн кагазга түшүрүлүшүнүн аркети менен бир топ эмгектерди жараткандыгы белгилүү болуп отурат.

Адегенде терминдер боюнча эмгектенгени атайы мамлекеттик тапшырма болсо керек. Анткени буга чейин эле “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгекти Ы. Тойчинов менен бирге иштешкендиги бизге белгилүү болчу. Мына ошол “Коомдук-саясий терминдер” деген эмгектин колжазмасы 85 (93) номерлүү папкада сакталып турат. Колжазмада эмгектин китеп болуп даярдалганы сыртына китептин аты жазылып, титул барагында китеп иштелген мекеме, китептин аты, басмаканасы, басылган шаары жана жылы көрсөтүлгөн. Аягында эмгектин басмага берилгендиги тууралуу токтом да (№ 1, 1932) жазылып, “Termin kemesijesinin mysölöy: Тыньстан уулу, Тојсу уулу, Мьқтьбек уулу”, деп түзүүчүлөрүнүн аттары жазылып турат.

Бул маалыматтар эмгектин басманын талабына ылайык тыкан даярдалып, басмага тапшырылганын билдирет. Бирок, бул эмгектин китеп болуп чыккан-чыкпаганы бизге белгисиз. Жарыкка чыккан болсо да мындай наамдагы китеп сакталган эмес. 1932-жылы минтип басмага даярдалган эмгектин жарыкка чыкпай калышы акылга сыя бербейт. Мына ушул жылдары К. Тыныстанов мамлекеттик жогорку кызматтарды аткарып, кыргыз тили боюнча анын окуу китептери биринин артынан экинчиси чыгып турган. Демек, алдагы терминологиялык сөздүктү жарыяланган деп эсептөөгө негиз бар. 1937-жылы К. Тыныстанов репрессияга туш болуп, анын китептери пайдалануудан алынып салынганда жок кылынган китептердин катарында эч бир нускасы калбай биротоло жоголгон болуш керек.

Ошнтип, окумуштуунун колжазмалары маалымдап, кыргыз тилиндеги коомдук-саясий терминдер боюнча алгачкы терминологиялык сөздүктү түзгөндөр буга чейин белгилүү болуп келгендей экөө эмес, үчөө болуп отурат. Башка бир колжазмада коомдук-саясий терминдердин түзүүчүлөрү болуп К. Тыныстанов менен эле Ы. Тойчиновдун гана аттары бар. Буга чейин мындай сөздүк тууралуу сөз кылгандардын жазгандарында Мыктыбек уулунун ысмынын түшүп калганынын себеби азырынча белгисиз. Колжазма материалдарына караганда эмгек бир топ эле ийгиликтүү иштелген. Терминологиялык сөздүк орусча-кыргызча болуп аткарылып, кыргызчасында бир топ алгылыктуу терминдер ойлоп таап жазылган. Мисалы, *кыраакы – гений, ураан – гимн, жоромол – гипотеза, мырза – господин, өкүл – делегат, очогой – грандиозный, сылыктык – деликатность, жасак – дружина, кумар – азарт, сокур сезим – инстинкт, бузукулук – интрига, тизим – каталог, жапкак – лыжа, тулку – объём, эсеп – отчёт, барал – кульминация* ж.б. Кыргызчага которууга мүмкүн болбой орус тилинен алынган бир канча терминдердин жазылышы кыргыз тилинин табиятына дал келгендей болуп *кубартал – квартал, кеперетип – кооператив, кипитанса – квитанция, каңгырес – конгресс, киридит – кредит, лирике – лирика, келлегийе – коллегия* ж. б. термин-сөздөр жана китептеринде өзүнүн *аптыр, ыскыйма* (схема) деген сыяктуу сөздөрү кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайык даана кыргызча болуп кагазга түшкөн. Тилекке каршы, азыр биз буларга окшогон жүздөгөн сөздөрдү минтип тилибиздин мыйзамдарына баш ийдирип жазбай, аларды айтканда тилибизди сындырып “көнүп калып” келебиз.

Коомдук-саясий терминдердин башка тилдерден которулбай кабыл алынгандарын К. Тыныстанов эмне үчүн жогорудагыдай кылып кыргызча жазган? Анткени ал кезде “орус

тилинен келип кирген сөздөр орус тилинде кандай жазылса, ошондой жазылат” деген зордукчул эреже болгон эмес. Азыркы кезде, арадан бир кылым мезгил өтөндөн кийин, *кубартал, кеперетип, каңгырес, киридит, лирике, келлегийе, аптыр, ыскыйма* деп жазсак, учурдагы эрежелерге туура келбегени мындай турсун, азыркы кыргыз тилине коошо бербей, “сабаттуу боло калган” кыргыздардын күлкүсү келет. Мына, өз табиятын чагылдыра албаган алфавит менен кыргыз тилинин калпыс орфографиялык эрежесинин акырындык менен тилди, андагы сөздөрдү өзгөртүп салганы.

Пайдаланууга тыюу салынгандан кийин кылымга жакын катылып жатып, эми гана белгилүү болгон колжазмаларга кайрылып, анын ташрыйбаларын кеч болсо да терең изилдеп чыгып, керектүүлөрүн алууга милдеттүүбүз деп эсептейбиз.

Жогруда айтканыбыздай, азыр КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар бөлүмүндө сакталып турган К. Тыныстановдун колжазма мурастарынын ичинде кыргызча сөздүк деп аткарылган эмгектери да бар, алар бир нече папкаларда. Ошолорго назар салсак, 159-папкада эки китепче бар. Ал китепчелер – атайы сөз чогултууга ылайыкталып, туурасы 10 см, бийиктиги 29 см болуп калың түптөлгөн китепчелер. Китепчелердин ички калың бетинин өйдө четине штамп басылып, анда **гос. фабрика “Светоч” Ленинград Б.Пушкарская, 18. № 1233 АК. 5007 Стандарт ОСТ 171** деген жазуулар бар. Сөздүк түзүүчүлөр үчүн басмаканадан атайы чыгарылган мындай дептер-китепчелерге жазганына жана ар бир китепчесинин (дептеринин) аягында аткарылган мезгили көрсөтүлүп кол коюлганына караганда Касым Тыныстанов мамлекеттик тапшырманы аткарган сыяктуудай. Ошол жылдары мындай дептер-китепчелер Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзүүчүлөр үчүн атайын чыгарылган. Өкүнүчтүүсү иш аягына чейин аткарылбай, аткарылган болсо да жарыкка чыкпай, көпчүлүгү сакталбай, “тыюу салынгандан” кийин жоготулуп, бир канчасы гана катылып, сакталып жатып “аман калып”, көп жылдардан кийин белгилүү болуп жатпайбы.

Демек, окумуштуунун кыргыз тилинин лексикасы, лексикографиясы боюнча иштеген эмгектеринин колжазмалары менен толук тааныша албайбыз. Окумуштуунун кыргызча сөздүк болуп аткарылган иштери сакталган папкалар, биздин оюбузча, толук эмес. Анткени сакталган анын кыргызча сөздүктөр деген колжазма папкаларынын айрымдарында гана бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөрдүн чогултулгандары бар. Сакталган папкалардын көпчүлүгү сегиз-тогуз, андан да көп муундуу этиш сөздөр, тууранды сөздөр жана тууранды сөздөрдөн уюшулган этиш сөздөр жазылган папкалар болуп саналат. Демек, окумуштуу 2, 3, 4, 5 муундуу толуп жаткан сөздөрдү да кагазга тушүрүп жыйнагандыгына толук ишенсек болот.

Мына ошол сакталгандарынын ичинен **159-папкадагы** китепчелердин *биринчи китепчеси* Касым Тыныстановдун өзүнүн колу менен **Qarçyldatyşqansь** (Карчылдатышкансы) деген сөз менен тизме башталат да, 115-бетте **Kirtelendeşirişkensi** (Киртелеңдештиришкенси) деген сөз менен аяктайт. Ошол беттин ылдый четинде эллипс түспөл тегерек мөөр бар да, анда тегерете **Институт языка, литературы и истории Кир ФАН СССР гор. Фрунзе Отдел рукописей** – деп жазылган. Андан ары кол менен **5151 (1) 155 б. 1990-ж.** деген жазуулар кызы Б. К. Абакирова 1990-жылы колжазма бөлүмгө апкелип тапшырган мезгилин билдирет. Ошентип бул китепчедеги сөздүк *-гансы* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

Экинчи китепчеси ошол эле кол менен жазылып башталган. 1-бетин (*биринчи сөзүнүн тамгалары өчүп, окулбайт*) окуу кыйын.

Аqqan

Atqan (*оq менен*)

(*сөздөр бир катар тизилип, 294-бетке чейин уланып кете берген*) аягы

Kirtejişken (Киртейишкен)

Kirtejbegen (Киртейбеген)

(*дагы бир сөз бар, ал окулбайт*) деген сөздөр менен бүткөн.

Автор 9/1 33-çыл деп кол койгон.

Жанагы биринчи китепчедегидей мөөр басылган. Бул китепчедеги сөздүк *-ган* мүчөсү менен уюшулган сөздөр экени белгилүү болуп турат.

160-папкада жанагындай эки китепче бар. **Биринчи китепче** **Аçылдаq** деген сөз менен башталып, 9-бетте **Kiñkildек** деген сөз менен бүткөн. 11-бет **Алаq**, **Elek** деген сөздөр менен башталып, 21-бетте **Dildirek** деген сөз менен аяктаган. Андан ары 21-бетте **Алаq Алаq (qылсаq)** деген сөздөр менен башталып, 36-бетте **Kilteñ, Kirteñ, Balpыñ** деген сөздөр менен бүткөн. 37-бетте **Epelek** деген сөз менен башталып, 42-бетте **Kirtelen** деген сөз менен бүтөт. Андан ары **Алаqaj, Apьoqыj** деген сөздөр менен башталат да, 82-бетте **Tыjralaңdakej, Tirtelenдекеj** деген сөздөр менен бүтөт. 83-бет **Alcake, Alçake** деген сөздөр менен башталып, 85-бет **Çalçaqmat** деген сөз менен бүтөт. Көрүнүп тургандай, бул китепчеге *-ң, -дак, -ак (-ык), -тың, -чың, -кай, -ке* деген сыяктуу мүчөлөр менен жасалган сөздөр топтолгон. Бул китепчеде бир топ башаламандыктар бар. **Экинчи китепчеде** жалаң *-ылда* мүчөсү менен жасалган сөздөр бар. Ар бир сөздүн уңгусу (**аç аçылда ... тыр тырылда ...**) көрсөтүлүп жазылган.

161-папкада бир эле дептер. Бул дептерге бир муундуу, эки муундуу сөздөр топтолгон. 162-папкада туурасы 15 см, бийиктиги 20 см келген калың дептер бар. Бул дептерде да бир муундуу, эки муундуу, үч муундуу сөздөр жазылган. Андан аркы папкаларында сегиз, тогуз жана андан да көп муундуу сөздөр топтоштурулган. Булар тууралуу кийин, өзүнчө башка макалада айтылат.

Кыргыз автоном областы, кийин автоном республика болуп түзүлүшү кайсы бир деңгээлде мамлекеттүүлүктүн элементтеринин башталышы го. Өлкөнүн маданий курулушунда өзалдынчалык берилип, билим берүү, калктын сабатын жоюу менен бирге улуттук тилдин өсүп-өнүгүшүнө кам көрүлө баштаган. XX кылымдын жыйырманчы, отузунчу жылдарындагы мындай аракеттерди кыргыз тилинин жаңы, реформаланган деп аталган алфавитинин кабыл алынышы, “Эркин Тоонун”, Алиппе баш болгон окуу китептердин чыгышы менен эске салып элестетебиз. К. Тыныстанов мына ушундай маданий калыптануулардын башында туруп, кыргыз тили боюнча окуу китептердин алгачкы нускаларын жазып, Автоном республиканын агартуу системасына көп эмгек сиңирген.

Ошону менен бирге КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы материалдардан улам кыргыз тилинин сөздүк корун чогулта баштаганы, лексикографиялык чоң жумушту колго алып иштей баштаганы байкалат. Бир нече онжылдыктардан бери, XX кылымдын 90 жылдарынан бери гана анын терминдер боюнча аткарган иштеринин белгилүү болушу атайы мамлекеттик тапшырма менен иш жүргөндүгүнүн далили. Анткени, жаңы заман, Советтик курулуш биринчи кезекте, мамлекеттик түзүлүштүн жолго коюлушуна, башкаруу институттарынын иштей башташына көңүл бөлгөн. Коомдук-саясий терминдерди Ы. Тойчунов менен бирдикте түзгөндүгү мамлекеттик тапшырма экендиги тууралуу жогоруда айтып өткөнбүз.

Жаш мамлекетке зарыл керек болгон алдагыдай терминологиялык сөздүктүн иштелиши үчүн али кагазга түшө элек кыргыз тилинин сөздүк кору боюнча мыкты билимдерди талап кылганын окумуштуу жүрөгү менен сезип, кыргыз сөздөрүн жыйноону, эгерде атайын тапшырма болбосо, өз алдынча, өзүнүн демилгеси менен иштей баштаган болуш керек.

Канткен менен кыргызча сөздүк деп аткарылган анын ишинен кыргыз тилинин агглютинация тилерине кире тургандыгына маани берип иштегени байкалат. Албетте буга чейин К. Тыныстанов өз заманындагы орус тилинин сөздүктөрү менен тааныш болгон. М. Кашкаринин, Л. Будаговдун, В. В. Радловдун сөздүктөрү менен тааныш болгон-болбогонун болжолдоп да айта албайбыз. Ошентсе да Е. Д. Поливанов менен тааныш болгону, кайсы бир деңгээлде аны менен пикир алышып жүргөнү сыяктуу фактыларга таянып, өз мезгилиндеги дүйнөлүк лингвистике илими менен да тааныш болгон деп эсептөөгө негиз бар.

Кандай болгондо да ал терминологиялык сөздүктөр менен иштеген тажрыйбасы менен “кыргыз сөздүгүн” түзүп чыгууга киришкендигин баамдайбыз. КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган папкалардагы иштери менен лексикографиялык эмгекти жараткан деп айтууга болбойт, бирок ошол олуттуу жумушка бел байлап киришкендигин байкоо кыйын эмес. Бул папкалардагы материалдар “кыргызча сөздүккө” киргизиле турган сөздөрдүн (словниктин) түзүлө башташы гана экендигинен кабар берет. Негизи сөздүк түзүү үчүн адегенде ага киргизиле турган сөздөрдүн тизмеси иштелип чыгыш керек да, алар талкуудан өтүп, мекеме тарабынан бекитилиш керек. Папкаларда андай документ жок, балким тиешелүү документтер болгон болуш керек да, алар жок кылынган кагаздардын катарында кеткен болуш керек.

Ошентип, биз кызыл профессор Касым Тыныстановду кыргыз тилинин тыбыштар системасы, сөз тутуму, грамматикасы (морфология, синтаксис) боюнча жазган китептери, алгачкы илимий изилдөөлөрү менен гана таанып келген болсок, жарым кылым бою сакталып жүрүп, КР УИА Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар бөлүмүнө тапшырылган колжазмаларынан кыргыз тилинин сөздөрүн жыйнап, кыргыз тилинин лексикасына, лексикографиясына да алгачкы салым кошкондугу белгилүү болуп отурат.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин лексикологиясы. -Бишкек: Улуу Тоолор, 2024. 352 б.
2. Орузбаева Б. Киргизская языковедческая наука за 40 лет. -Труды ИЯЛИ АН Кирг.ССР. Вып. 9. 5-14-б.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Фрунзе, 1934 (латын жазуусу менен).
4. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Фрунзе, 1936. (латын жазуусу менен).
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. -М.: Советская Энциклопедия, 1965.